

Torontál vármegye „első emberei” a dualizmus korában (1867–1918)

I. Történelmi előzmények

Mielőtt a dualizmus korszakának torontáli főispánjairól szólnánk, érdemes visszatekinteni a magyarság, így különösen a bánági – torontáli – magyarság számára jelentős nehézségeket hozó 1849 és 1867 közötti időszakra. Mint ismeretes, az 1848/1849. évi szabadságharc – orosz segítséggel történő – leverését követően sötét időszak következett a történelmi Magyarország életében. Az osztrákok – különösen az uralkodó által kezdetben támogatott báró Julius Jacob von Haynau (1786–1853) tábornok – megtorlásai nem ismertek határokat. A magyarokat támogató, illetve vele szimpatizáló tömegek sorsáról döntöttek, továbbá Magyarország, illetve annak részei jövőjét határozták meg.

A kivégzésekről, a börtönbüntetésekről (várfogságról), illetve a kényszermunkákról (pl. sáncmunka), valamint az emigráció tagjainak sorsáról, egyének drámai, illetve tragikus életéről „könyvtárnyi” irodalom áll rendelkezésünkre. A Kossuth Lajos által, 1849. május 7-én¹ Torontál vármegye kormánybiztosává kinevezett Hertelendy Miksa sorsa is drámaian alakult. Büntetése – a szabadságharc leverése után – nem maradt el. „*A pesti haditörvényszék 1851. október 6-án kétévi várfogságra és birtokainak konfiskálására (elkobzására) ítélte. Ebből a büntetésből (Kufsteinben vagy Olmützben) négy hónapot ki is töltött, azonban Ignác bátyjának felségfolyamodványai, és főleg só-*

gorának, báró Kibzeltern Vilmos altábornagynak közbenjárása folytán, nagy nehezen kiszabadult, birtokait pedig 1854-ben visszakapta.”²

Kevésbé ismert, hogy a történelmi Magyarország területileg is megsínylette az osztrák önkényuralmat. Az egykor Zala vármegyéhez tartozó – jobbára horvátok által lakott – Muraköz (Međimurje), azaz Csáktornya (Čakovec) és környéke – 1849 és 1861 között – közigazgatásilag Horvát-Szlavónországhoz került.³ Ugyanakkor Fiume (Rijeka) városát is elszakították Magyarországtól; a horvát haderő – „de facto” – már 1848. augusztus 31-én megszállta. Fiume a szabadságharc leverését követően, 1849. október 24-től egészen 1867. április 6-ig – „de jure” – Horvát-Szlavónország része maradt.⁴

A területi-közigazgatási változásoknak azonban korántsem volt vége. A forradalom és szabadságharc leverése után – 1849. november 18-án – I. Ferenc József magyar uralkodó (1848–1916) által kiadott pátens életre hívta az ún. „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” névre hallgató közigazgatási egységet. Ez a lépés az uralkodóhoz hű maradt szerbségnek a szabadságharcban tanúsított „szolgálatát” volt hivatva ellentételezni. Ennek fényében Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó vármegyékben megszüntették a magyar vármegyei közigazgatást, ugyanakkor a Szerémség bizonyos területei – Ruma (Pyma/Ruma) és Újlok (Ilok) környéke – is az új „szerb” közigazgatási egység részei lettek.⁵ A szerbek azonban

¹ A Hertelendy család, a Hertelendyek információs honlapja: http://hertelendy.pw/content/index.php/Hertelendy_Miksa_1792_-_1864 (Letöltés ideje: 2018. január 15.)

² A Hertelendy család, a Hertelendyek információs honlapja: http://hertelendy.pw/content/index.php/Hertelendy_Miksa_1792_-_1864 (Letöltés ideje: 2018. január 15.)

³ „A horvát bán, Josip Jelacics hadjárata után, Horvátországhoz, illetve Varazsd megyéhez csatolják. A Bach abszolútizmus összeomlása után, 1861-ben, Muraköz ismét Zala megyéhez tartozik. Erős elnemzetietlenítési és magyarosítási eljárás ellenére ez az etnológiailag legtisztább horvát terület megtartotta, a horvát egyház segítségével, a nemzeti azonosságát.” KALSAN, VLADIMIR: Adalékok a Muraköz történetéhez. 316. p. In: RADICS KÁLMÁN (szerk.): *Vármegyék és szabad kerületek. I–II.* A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 27. szám, Debrecen, 2001, DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. III. kötet (Éhi–Gar).* Szent István Társulat, Budapest, 1997, 685. p.

⁴ DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. III. kötet (Éhi–Gar).* Szent István Társulat, Budapest, 1997, 685. p.

⁵ *Köztes-Európa Térképgyűjtemény, Erdélyi Magyar Adatbank:* <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=57> (Letöltés ideje: 2017. január 20.)

nem lehettek maradéktalanul elégedettek, mivel a tényleges hatalmat nem ők, hanem a bécsi – osztrák – adminisztráció gyakorolta. A Szerb Vajdaságról és Temesi Bánságról a Magyar Katolikus Lexikon az alábbiakat közli: „A temes-krassói és a torontál-bácskai kerületből állott. A kapcsolódó határörvidék és a nagykikindai kerület területe 1850 szeptemberéig változatlan maradt. - 1850. IX-1853. VI. 8: a vármegyék megtartották nevüket, határaikat, de a szolgabírói járások helyébe kevesebb biztosi járást (Commissariats Bezirke) alakítottak ki. 1853. VI. 8-1860. X. 20: temesi, lugosi, becskerekai, újvidéki és zombori kerületekre osztották. A »szerb vajdaság« létesítése és elnevezése a magyarokat megalázta, a horvátokat elkésérítette, mivel kevesebbet kaptak a szerbeknél. Az a szerbeknek is csalódást, törekvéseik és áldozataik kijátszását jelentette, hogy szerb vajda helyett a területet Temesvárt szervezett helytartóságról osztrák katonai helytartó igazgatta, német nyelvvvel és az osztrák jog szerint, mint az örökös tartományokban. A kb. 1 400 000, egymással is békétlen lakost (közte 241 000 magyart, 325 000 svábot és 395 000 oláhot) megalázni, s a névleges többségnek a 407 000 ott lakó görögkeleti szerbnek alárendelni az összbirodalmi szempontjából is hibás politika volt. A Bach-rendszer bukásával I. Ferenc József (ur. 1848-1916) megszüntette, 1860. XII. 27: a területet visszacsatolta Magyarországhoz, 1861. I: a vármegyéket 1848-as határaikkal visszaállították.”⁶ I. Ferenc József osztrák császár 1860. december 27-én kelt pátensével megszüntette a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot, illetve területét besorolta a magyar polgári közigazgatás rendszerébe, újra életre hívva az egykori, történelmi vármegyéket. Ennek a lépésnek az volt az egyik különösen jelentős következménye, hogy a magyarországi szerbség már nem tekintette a császárt, illetve az osztrákokat a szövetségesének. Az egyre inkább megnyilvánuló szerb szeparatista törekvések hátterében – főképp 1878-tól kezdődően – már nem Bécs, hanem Belgrád állt.

Az uralkodó engedékenységének oka a nemzetközi politikában keresendő. Az 1859. évi szárd–francia–osztrák háborúban Auszt-

ria katasztrofális vereségeket könyvelhetett el – egyebek mellett – Montebello (1859. május 20.), Magenta (1859. június 4.), továbbá Solferino (1859. június 24.) csataterain, aminek következménye az lett, hogy nagyhatalmi tekintélye megingott, elvesztette Lombardiát, és a háborút számára kedvezőtlen békekötéssel zárta.⁷ Ezek az események elkerülhetetlenné tették, hogy Ausztria engedményeket tegyen a birodalmon belül; így a magyarságnak is. Az 1860. október 20-án kelt októberi diploma elrendelte a vármegyei önkormányzatok visszaállítását. Mivel a bánsági vármegyék a korábbiakban említett speciális, „szerb” közigazgatási egység részei voltak, ezért Torontálban – akárcsak Temesben és Krassóban – csak 1861-ben érvényesültek az októberi diploma hatásai.⁸

A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megszűnését követően I. Ferenc József beodrai Karátsonyi Lászlót (1806–1869) nevezte ki Torontál vármegye főispánjának. Karátsonyi immáron másodjára foglalhatta el a főispáni széket. Az 1848 és 1849 közötti időszak után, 1861-ben újból a vármegye élére került. Borovszky Samu „monográfiájában” a következőket olvashatjuk személyéről: „Nehéz időkben volt ő e megyének főispánja: 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben. Higgadt, előrelátó, és megfontoló természetével igen sok jó szolgálatot tett a vármegyének. Lángoló hazaszeretete, alkotmányos érzülete, a vármegye tisztviselőire e nehéz időkben nagy hatással volt és példa gyanánt szolgált. A törvényesség útjáról nem tért le soha, elvei mellett pedig végig kitartott. Őt egy irányeszme vezérelte: »az 1848. törvényekben kijelölt ösvényeken haladni«. Midőn a hivatalos eskü letételére hívja fel őt a törvényhatósági bizottság, olyképen esküszik: »Én Karátsonyi László, Torontálmegye főispánja esküszöm, hogy szeretett hazám alkotmányához hűtlen soha, de soha sem leszek.« Mindent a mit tett, csak a haza boldogulásáért tette.”⁹

Karátsonyi azonban nem sokáig örülhetett hivatalának, ugyanis 1861. augusztus 22-én császári rendelettel feloszlatták az országgyűlést, majd kevéssel ezután megszüntették a törvényhatóságok frissen bevezetett magyar közigazga-

⁶ DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. XIII. kötet (Szentl–Titán)*. Szent István Társulat, Budapest, 2008, 419. p.

⁷ TARJÁN M. TAMÁS: *Kitör a szárd-francia-osztrák háború. 1859. április 28.* RubiconONLINE: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1859_aprilis_28_kitor_a_szard_francia_osztrak_haboru/ (Letöltés ideje: 2018. január 20.)

⁸ BOGLYUB, ALEXICH: *Torontál vármegye története. 1779–1867.* In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 469. p.

⁹ BOGLYUB, ALEXICH: *Torontál vármegye története. 1779–1867.* In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 470. p.

tását is. Így Karátszonyi másodjára volt kénytelen távozni Torontál vármegye éléről. A vármegyei tisztviselők azonban még 1861. október 24-ig hivatalukban maradtak, nehogy a közigazgatás „megbénuljon”. 1861 és 1867 között ismét nehéz időszak köszöntött Magyarországra, illetve annak vármegyéire. Az uralkodó Torontál élére előbb forluki Pálik-Ucsevny Péter (1861–1864), majd Petrović István (1864–1865) kormánybiztosokat nevezte ki. A kormánybiztosok működését már új tisztviselői kar segítette. A Schmerling-féle provizórium – amely az 1861 és 1865 közötti időszakot jelölte – végül megbukott. Ausztria újra engedményekre kényszerült, melyet a külpolitikai események¹⁰ ismét nyomatékossabbá tettek. A poroszoktól elszenvedett königgrätz-i vereséget követően megindultak a tárgyalások az osztrákok és a magyarok között. Eredménye az 1867. évi „kiegyezés” lett. Ennek értelmében visszahelelyezték a törvényhatóságokat régi jogaikba. Így Torontál vármegye önkormányzatát is visszaállították, továbbá megkezdődhetett a közigazgatás „nemzeti szellemben” való kiépítése.

Jelen tanulmány, nyolc – a 19. század második felében, illetve a 20. század első két évtizedében (1867–1918) –, a történelmi Torontál vármegye élén főispáni hivatalt betöltő személy vázlatos életrajzát, illetve „működését”, valamint a korszak jelentősebb történéseit kívánja „dióhéjban” áttekinteni. A harmadik – egyben utolsó – korszak főispánjai között több „nagy” nevet is találunk, akik kiemelkedő személyiségükkel jelentős szerepet játszottak Torontál vármegye életében. Elég, ha például Hertelendi és vindornyalaki Hertelendy József főispánra vagy a zombori Rónay család két tagjára, Rónay Móricra, de főképp Rónay Jenőre gondolunk.

II. 1. beodrai Karátszonyi László, Torontál vármegye főispánja (1867–1869)

Beodrai Karátszonyi László háromszor foglalta el Torontál vármegye „legmagasabb” hivatalát. A korábbi – az Aracs folyóirat hasábjain megjelent – tanulmányban röviden szóltunk az első, jelen tanulmány bevezetőjében pedig említést tettünk a második hivatalviseléséről. A harmadik időszak – 1867 és 1869 között – mindössze két évet ölelt fel. A sors iróniája, hogy a harmadik főispánságát nem

Beodrai Karátszonyi László főispán arcképe*

Forrás: HALMÁGYI PÁL: *Csanád és Torontál vármegye tisztségviselői. 1779–1944. A Makói Múzeum Füzetei 100.*, Makó, 2001, 15. p., *Nemzeti Portrétár*: http://npg.hu/index.php?option=com_jcollection&view=item&id=2959 (Letöltés ideje: 2018. január 17.)

* Az egykoron, Torontál vármegye székhelyén, a nagybecskereki vármegyehezán kiállított, Karátszonyi László főispánról – 1861-ben – Barabás Miklós által készített festményt az első világháború végén menekítették át Torontál vármegye megmaradt részére, Kiszomborra. Innen 1924-ben került Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye székhelyére, Makóra. A festményt jelenleg Makón őrzik.

a történelem, hanem az 1869. július 24-én bekövetkezett korai halála szabta szűkre. Karátszonyi László haláláról a Borovszky Samu szerkesztésében megjelent Torontál vármegye c. monográfia a következőket közölte: „Beodrai Karátszonyi László főispán 1869. július 24-én elhunyt és július 31-én Beodrán helyezték örök nyugalomra. A vármegye, mely a temetésen méltóképen képviseltette magát, augusztus 2-án tartott közgyűlésében az elhunyt érdemeit jegyzőkönyvbe iktatta és a gyászoló családnak részvétét fejezte ki. Egyben hat hónapi gyászidő tartását határozták el, mely idő-

¹⁰ Az 1866. évi porosz–osztrák háborúban – melyet a „német egység” megvalósításáért vívott egymással a két fél –, a csehországi Königgrätz (ma Hradec Králové) mellett vívott csatában 1866. július 3-án az osztrákok súlyos vereséget szenvedtek. Diós István – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. VII. kötet (Klacs–Lond)*. Szent István Társulat, Budapest, 2002, 339. p.

re a vármegyeház ormára a gyászlobogót tűzik ki és az ügyiratoknál fekete pecsétet használnak, nemcsak a központban, hanem a járási és községi hivatalokban is. Szeptember 6-án Nagybecskerekken gyászmise tartandó, melyre a vármegye közönségét és a szomszédos törvényhatóságokat is meghívják. Karátsonyi után két évig nem volt Torontál vármegyének főispánja.¹¹ Karátsonyi jó hírnevét a „köztes időszakban” végzett tevékenységével is kivívta. Szervezőképességét a vízmentesítési munkákban hasznosította; 1858-tól haláláig elnöke volt a Felső-Torontáli Árvízmentesítő és Belvízszabályozó Társulatnak.¹²

II. 2. Zombori Rónay Móric, Torontál vármegye főispánja (1871–1873)

II. 2. 1. Két év főispán nélkül

A Rónay Móric főispánságát megelőző két évben – 1869 és 1871 között – nem volt főispánja a vármegyének. Ebben az időszakban azonban két jelentős esemény is történt. Egyfelől 1869. december 31. éjféle „eszmei időponttal”¹³ megtartották az első magyarországi magyar népszámlálást,¹⁴ ez a statisztikai adatgyűjtés az egész ország területére kiterjedt. Torontál vármegye ebben az időben még csak öt járásból, illetve ezek mindegyike három, tehát összesen 15 kerületből állt. „A népszámlálás eredménye a következő: Házak száma 54 884, [...] az összes népesség 350 801; ezek közül 174 591 férfi, 176 210 nő. Vallás szerint: római katolikus 210 711, görög katolikus 2 069, örmény katolikus 1, görögkeleti 124 768, örmény nem egyesült 23, ágostai hitval-

lású evangélikus 5 427, református 3 383, unitárius 16, nazarénus 62, izraelita 4 339, mohamedán 2. Férfiak családi állapota: nőtlen 98 047, nő 71 194, özvegy 4 914, elvált 436; nőknél: hajadon 92 477, férjes 71 184, özvegy 12 107, elvált 442. Honosság szerint: helybeli 336 067, más vármegyei 14 307, ausztriai 355, külföldi 72; ideiglenesen jelenlevő 1 959, huzamosan 348 842. Műveltségi állapot: olvasni tud 4 906 férfi, 11 272 nő; olvasni és írni tud 58 922 férfi, 37 290 nő; sem olvasni, sem írni nem tud 110 763 férfi, 127 648 nő.”¹⁵ Az 1869. évi magyar népszámlálás még nem közölt anyanyelvi adatokat.¹⁶

A másik jelentősebb esemény, amely 1871 elején meghatározta Torontál vármegye egyes településeinek életét, az árvíz. A hóolvadás következtében jelentősen megáradtak a bányási folyók, különösen a Béga, a Temes és a Berzava, melyek 18 település földjét öntötték el. Az árvíz a szomszédos Temes vármegyében is pusztított.¹⁷ Az árvízkárosultak megsegítésére nemcsak az érintett vármegyék, hanem az állam is segílyt nyújtott. Az 1871. év elején bekövetkezett árvíz – mivel a földeket nem lehetett megművelni – az év második felére éhínséget is előidézett, ami miatt az alispán a magyar kormányhoz fordult, hogy az a nyomor enyhítésére és vetőmagok beszerzésére segílyt, illetve kölcsönt folyósítson.¹⁸

II. 2. 2. Zombori Rónay Móric főispánsága (1871–1873)

Rónay Móric (1813–1890) főispánná történő kinevezése alkalmával egy újabb, jelentős torontáli família tagja került Torontál vármegye „leg-

¹¹ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 481. p.

¹² HALMÁGYI PÁL: *Csanád és Torontál vármegye tisztségviselői. 1779–1944. A Makói Múzeum Füzetei 100.*, Makó, 2001, 20. p., FOGARASY ATTILA: *A Karátsonyi család története (2. rész)*. Erdélyi Örmény Gyökerek, Budapest, 18. évfolyam, 211. szám, 2014. szeptember, 18. p.

¹³ Eszmei időpont: „A népszámlálás egy meghatározott időpontra vonatkozó állapotfelvevél. A számlálást erre az időpontra, egyes kérdések esetében a vizsgált időszakot ehhez az időponthoz viszonyítva kell rögzíteni. Az eszmei időpontot Magyarországon a népszámlálás végrehajtását elrendelő jogszabály határozza meg.” *Népszámlálás, 2001, Központi Statisztikai Hivatal*: <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/fogalmak/062.html> (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

¹⁴ RÓZSA GÁBOR: *A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949)*. Statisztikai Szemle, 95. évfolyam. 11–12. szám, KSH, Budapest, 2017, 1165. p. *Ezer év törvényei*. Kiadja a Wolters Kluwer Kft. Elektronikus elérhetőség: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5383> (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

¹⁵ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 481. p.

¹⁶ VARGA E. ÁRPÁD: *Erdélyi népszámlálás, 1850. Korunk*, 1997. november. Elektronikus elérhetőség: <http://korunk.org/?q=node/6183> (Letöltés időpontja: 2018. január 31.)

¹⁷ SZILY PONGRÁCZ: *A Temes és a Béga-völgy vízszabályozása és ármentesítése*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 153. p.

¹⁸ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 481. p.

magasabb” hivatalába. A zombori Rónay család – 1846 előtt Oexel – német elődökkel rendelkezett. A hagyomány szerint az egyik ősük kereszties lovagként a harmadik kereszties hadjáratban (1189–1192) is harcolt. A család korai elődeiről azonban csak a 13. századtól vannak biztos értesüléseink.¹⁹

A zombori Rónay család Magyarországon először Komárom vármegyében jelent meg. Az ott letelepedő Oexel János Jakab 1714. május 10-én III. Károly magyar királytól (1711–1740) kapott nemességet. A kezdetben sörfőzéssel és postamesterséggel foglalkozó család egyik tagja később Torontál vármegyébe, Nagyszentmiklóstra (Sânnicolau Mare) telepedett át. Oexel Mátyás József 1781-ben egy kincstári árverésen vásárolta meg a zombori – kiszombori – uradalmat. Erről a településről kapták nemesi előnevüket. A család későbbi tagjai jelentős hivatali pozíciókat töltöttek be nemcsak Torontálban, hanem a szomszédos Csanád, illetve Csongrád vármegyében is. Az 1846-ban Rónay névre magyarosított Oexel család fénykora az 1800-as évek első harmadától a történelmi Magyarország felbomlásáig tartott. Addig főispánokat, alispánokat, országgyűlési képviselőket, táblabírákat adott a família a „köz” szolgálatára.²⁰

I. Ferenc József magyar király 1871. május 5-én zombori Rónay Móricot nevezte ki Torontál vármegye főispánjának. Ezt aényt Hadzsits Lázár alispán jelentette be az 1871. május 16-án Nagybecskereken tartott megyegyűlésen. Torontál vármegye nemesi küldöttsége május 25-én kereste fel az új főispánt kiszombori birtokán, és kérte, hogy jelenjen meg a későbbi – 1871. június 15-én Nagybecskereken tartott – beiktatásán. A ceremónia a szokásos módon, ünnepélyes kere-

tek között ment végbe.²¹ Rónay Móric rövid ideig tartó főispánsága idején több jelentős esemény is történt a vármegye életében. 1871/1872-ben Torontál vármegye közigazgatását átszervezték. A vármegye területén 14 szolgabírói járást létesítettek, továbbá a törvénykezés tekintetében is jelentős előrelépések történtek. A törvényszékek székhelyéül két várost, Nagybecskereket (Зрењанин/Zrenjanin) és Nagyikindát (Киkinда/Kikinda) jelölték ki, ugyanakkor Torontál vármegye községeit nyolc járásbírói alá osztották be. A továbbiakban, újabb – jelentős – közigazgatási változások érintették a vármegyét. Az uralkodó még 1871. június 8-án elrendelte a katonai határőrvidék „polgárosítását”, az új területi beosztást azonban csak az 1873. évi XXVII. törvénycikk²² állapította meg. A jogszabály 6. szakasza a következőket mondta ki: „A volt szerb-bánsági ezred többi részei, úgy a volt német-bánsági ezred első tíz százada, vagyis a mostani pancsovai, ujfalvi, alibunári, antalfalvi és perlaszi szolgabírói járasok, Torontál vármegyébe bekebeleztetnek.” Ehhez kapcsolódott még a 8. szakasz, amely szerint „Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes városok²³ mindegyike önálló törvényhatósági joggal ruháztatik fel.” A jogszabály „fényében” a – Pancsova központú (Панчево/Pančevo) – német-bánsági határőrezred területét, illetve a szerb-bánsági határőrezred egy részét Torontál vármegyéhez csatolták. Ekkor lett Alibunár (Алибунар/Alibunar), Antalfalva (Ковачица/Kovačica) és Pancsova, valamint környékük Torontál vármegye része. Amellett, hogy új járasokat kellett felállítani, Pancsova városa törvényhatósági jogot is nyert, ezáltal – közigazgatásilag – Torontál vármegye „legjelentősebb városa” lett.²⁴

¹⁹ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 13. p.

²⁰ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 7. p.

²¹ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 482. p.

²² 1873. évi XXVII. törvénycikk, a bánsági határőrvidék és a titeli zászlóalj polgárosításának törvénybe iktatásáról és a polgárosítás folytán szükségessé vált más intézkedésekről. *Ezer év törvényei.* Kiadja a Wolters Kluwer Kft. Elektronikus elérhetőség: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5599> (Letöltés ideje: 2018. január 22.)

²³ Erdemes megjegyezni, hogy a Krassó vármegyei Karánsebes (Caransebeș), illetve a Temes vármegyei Fehértemplom (Бела Црква/Bela Crkva) mindössze 1873 és 1876 között rendelkezett törvényhatósági joggal, 1876-ban – az 1876. évi XX. tc. által – mindkét várost „lefokozták” ún. „rendezett tanácsú várossá”. *Ezer év törvényei.* Kiadja a Wolters Kluwer Kft. Elektronikus elérhetőség: <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5733> (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

²⁴ Fontos hangsúlyoznunk, hogy Torontál vármegye, illetve Pancsova városa is törvényhatósági joggal rendelkezett. A törvényhatósági jogú városokat nem sorolták be a vármegyék alá, önálló, a vármegyéktől eltérő közigazgatással, illetve jogállással rendelkeztek. (Az ún. „rendezett tanácsú városok”, például Nagybecskerek, illetve Nagyikinda Torontál vármegye részei voltak.) Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal is külön közölte a törvényhatóságok statisztikai adatait. A történelmi Magyarország törvényhatósági jogú városai azonban egy-egy vármegyéhez kapcsolódtak. Így Pancsova városa Torontál vármegyéhez. Pancsova törvényhatósági jogú város élén szintén főispán állt.

Az örömteli események mellett jelentős csapások is érték a vármegyét. 1872 elején újabb jelentős árvizek pusztítottak a vármegyében. Torontál keleti – ma Romániához tartozó – részén, számos településen jelentős árvíz volt, amiért a vármegye vezetőinek újfent a magyar kormányhoz kellett anyagi segítségért fordulniuk. Az árvízhelyzet, illetve a belvízrendezés végett a vármegye kormánybiztost is kért, illetve kapott. A természeti csapás azonban olyan súlyosnak bizonyult, hogy maga I. Ferenc József magyar uralkodó személyesen szemlélte meg a pusztításokat. A vármegye díszmagyarba öltözött küldöttsége 1872. május 6-án, Törökbecsénél fogadta az uralkodót és kíséretét.²⁵

A második jelentős csapás az 1873-as esztendő nyarán érte Torontált. Ekkor súlyos kolerajárvány robbant ki a vármegye területén, amely először – 1873. június 10-én – Újszegeden, Szőregen és Újszentivánon jelent meg. Innen terjedt tovább Torontál vármegye más területeire. Torontál északi részén krízishelyzet alakult ki, mivel Szeged törvényhatósági jogú város kórházai – férőhely híján – már nem tudtak több beteget fogadni Torontálból. Ugyanakkor a vármegye területén az összes fellelhető orvos a járvány megfékezésén dolgozott, akárcsak a vármegyei adminisztráció, amely minden vásárt, búcsút, egyéb „sokadalmat” betiltott. Ennek ellenére a járványt nem sikerült megfékezni. „A kolera, mely több ezer áldozatot követelt, még szeptemberben is dühöngött, noha ekkor már érkeznek egyes járásokból a jelentések, hogy a járvány szűnőfélben van. Azonban ekkor meg az elhaltak özvegyeinek és árváinak fölsegítése okozott nagy gondot a vármegyének. Októberben már vészmentes volt Torontál területe.”²⁶ Torontál mellett a szomszédos Bács-Bodrog, Csanád és Temes vármegyékben is tombolt a ragály. Mindezeket az eseményeket követően zombori Rónay Móric már nem sokáig

maradt a főispáni székében. Ennek – valószínűleg – elsődleges oka, hogy nem költözött a vármegye székhelyére, Nagybecskerekre, hanem csak a vármegyei közgyűlések alkalmával utazott oda. Egyébként kiszombori birtokán élt, illetve gazdálkodott. Ennek az lett a következménye, hogy főispáni hivatalát nem tudta maradéktalanul ellátni. Egyre több olyan feladat megoldását várták tőle, amelyben nem volt tájékozott. A helyzetet súlyosbította, hogy volt időszak, amikor az alispán, de még a vármegyei főjegyző sem tartózkodott Nagybecskereken. Ennek jelentős következményei lettek, előbb a vármegye közéletében, utóbb pedig vezetőinek hivatalviselésében. Rónay Móricot a belügyminiszter levélben szólította fel a főispáni hivatalról való lemondásra. Annak ellenére, hogy egy másik, ugyanakkor kézbesített levélben köszönetét fejezte ki a főispánnak az egykori katonai határőrvidék bizonyos területei Torontálhoz való csatolásának tárgyában. Rónay mélyen lesújtva beadta lemondását, I. Ferenc József magyar király elfogadta azt, és – buzgó szolgálatai elismerése mellett – 1873. október 24-től állásából felmentette. Rónay Móric az 1873. október 31-én kelt búcsúiratában köszönt el Torontál vármegye „közönségétől”.²⁷

Zombori Rónay Móric hátralévő életét családjával részben Pesten, illetve – tavasztól őszig – Kiszomborban töltötte. A középmagas, köpcös, körszakállas, jovialis úr egyedüli szenvedélye a csibukozás²⁸ volt. Ezt leszámítva mértékletes életet élt. Feltehetően ennek köszönhető, hogy családjában az egyik legmagasabb életkort megélt családtag volt. Végül 1890. március 18-án Pesten – készülődve kiszombori birtokára – az ebéd utáni, a karosszékében történő csibukozás közben agyvérzést kapott. Másnap, 1890. március 19-én, 77. életévében elhunyt. Földi maradványait 1890. március 23-án temették el a családi sírboltban, Kiszomboron.²⁹

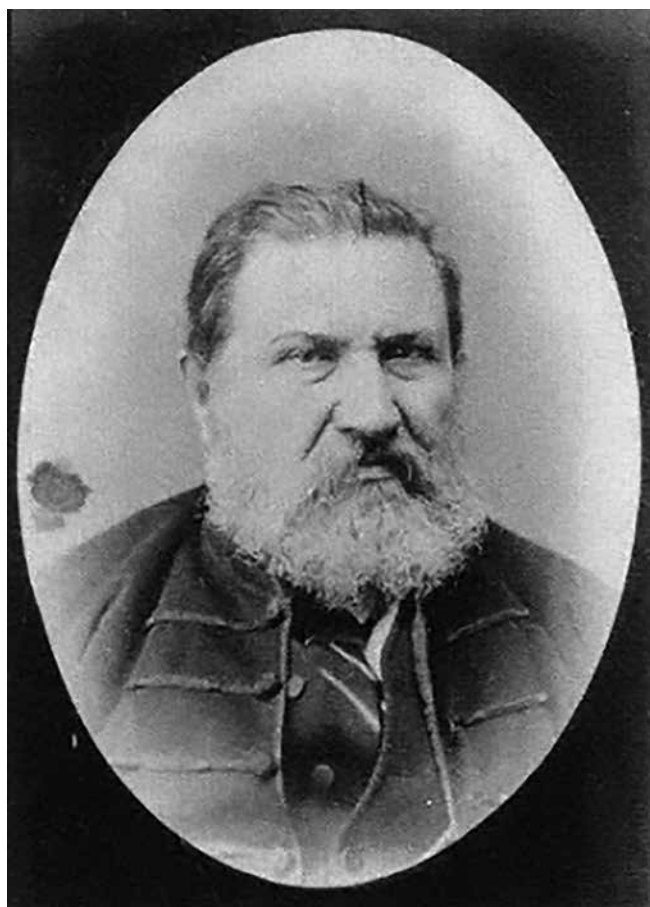
²⁵ A Törökbecsére utazó vármegyei küldöttséget Beodra környékén baleset is érte. A főispán hintaja – amelyben Prick alispán is utazott – a lovak megbokrosodása miatt legurult a töltésről. A fő- és az alispán is megsérült, utóbbi olyan súlyosan, hogy 1872. május 10-én, négy napos szenvedést követően Beodrán elhalálozott. HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 483. p.

²⁶ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 484. p.

²⁷ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 235, 238–239. pp.

²⁸ „Csibuk: a magyar nyelvbe valószínűleg a törökökből került, ahol nem a pipát jelenti, hanem a pipaszárat, még pedig a hosszú és borostyánkővel ékesített jázmin- vagy rózsafából készült szárat. Csibukcsi az a szolga, aki urának elkészíti, vagyis meg-tömi és meggyújtja a pipáját és arra ügyel, hogy a Csibuk-készülékek rendben legyenek.” GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas nagy lexikona. IV. kötet (Burgos–Damjanich)*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893, 700. p.

²⁹ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 242. p.

Zombori Rónay Móric főispán arcképe

Forrás: *Old Zrenjanin/Stari Zrenjanin/Nagybecskerek régen* – honlap: <http://old-zrenjanin.blogspot.hu/search/label/Zombori%20R%C3%B3nay%20M%C3%B3ric> (Letöltés ideje: 2018. január 27.)

II. 3. Hertelendi és vindornyalaki Hertelendy József, Torontál vármegye főispánja (1874–1891)

Hertelendy József egykori helyettes torontáli főispánnak (1807–1809) – écskai Lázár Katalintól – hat gyermeke (Károly, Ignác, Miksa, Antónia, Jozefa és Petronella) született. Közülük ketten is betöltötték Torontál vármegye főispáni, illetve kormánybiztosi tisztségét. Előbbit – 1835 és 1845 között – Hertelendy Ignác, utóbbi tisztséget – 1849-ben – Hertelendy Miksa látta el.

Hertelendy József első gyermekének, Károlynak a fia szintén Hertelendy József névre hallgatott,³⁰ akinek személyében a történelmi Torontál vármegye (talán) legjelentősebb főispánját tisztelhetjük. Személye, illetve hivatali működése külön tanulmányt is megérdemelne, mivel az egykori Torontál vármegye gazdasági fejlődésének megindulása a hosszúra sikeredett – 1874 és 1891 között betöltött – főispánsága alatt ment végbe.

Hertelendy József 1833. május 23-án született Torontál vármegye területén, Bocsáron (Бочар/Bočar). „A jogot Budapesten elvégezvén, a magyar-óvári, majd hohenheimi gazdasági akadémiát látogatta, 1861. Nagy-Kikinda szolgabírójává választották, de nem akarván provizórium alatt szolgálni, ugyanazon év novemberében az egész tiszttikkal együtt leköszönt.”³¹ Közvetlenül főispáni kinevezése előtt a nagykikindai törvényszék elnöke volt. I. Ferenc József 1874. január 19-én nevezte ki Torontál vármegye élére. Főispáni méltóságba történő beiktatása 1874. február 23-án – ünnepélyes keretek között – a rendkívüli megyegyűlésen történt. Az egyik leghosszabb ideig tartó főispáni hivatalviselés fűződik a nevéhez; közel 18 évig volt a vármegye első embere. Torontál vármegye egyértelműen sokat nyert főispánságával, mivel a törvényhatóság minden területén – mind átvitt, mind konkrét értelemben – igyekezett annak boldogulását elősegíteni.

Hivatali működésének első lépése a helyzetfelmérés volt. Még 1874-ben egy terjedelmes jelentést készített a magyar kormány számára, amelyben Torontál vármegye kimerítő jellemzését adta. Egyrészt közölte a történelmi vármegye területi, másrészt anyanyelvi, felekezeti sajátosságait. Kitért továbbá a kulturális viszonyokra is. Itt érdemes megjegyezni, hogy a vármegyében volt „280 iskola, melyek közül 118 községi és 162 felekezeti; tanítási nyelv szerint: magyar 50, német 92, szerb 71, román 42, bolgár 7, horvát 8, tót 7, zsidó 3. A 6-12 éves tankötelesek száma - a Határőrvidék nélkül - 51.596 s ezek közül csak 34.724 látogatja az iskolát. Azonban az iskolák még így is túlszűfoltak, mert a tantermek száma 358, vagyis majdnem 100 gyermek jut egy tanteremre. A tanítók műveltségi foka, különösen a szerb és román iskolákban, sok kívánni valót hagy hátra.”³² Foglalkozott még a közbiztonsággal, va-

³⁰ NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. V. kötet. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1859, 105–106. pp.

³¹ *A Hertelendy család, a Hertelendyek információs honlapja*: http://hertelendy.pw/content/index.php/Hertelendy_J%C3%B3zsef_1833_-_1891 (Letöltés ideje: 2018. január 27.)

³² HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 487. p.

lamint a térség közegészségügyi viszonyaival is. Nem került el a figyelmét a közlekedésügy sem. Ekkor, 1874-ben mindössze a Szeged–Temesvár (Timișoara) vasútvonal haladt keresztül a vármegye területén Nagykikinda és Zombolya (Jimbolia) érintésével, továbbá a Béga-csatorna volt hajózható, valamint a Szeged–Temesvár-útvonal volt a vármegye legjelentősebb közútja. A többi út – mivel a vármegye kőben jelentős hiányt szenvedett – meglehetősen rossz minőségű földút volt. A főispán intézkedett a más vármegyék területéről történő kő, illetve kavics behozataláról. Megfelelő infrastruktúra nélkül ugyanis az ipar és a kereskedelem sem tudott volna fejlődni. Jelentésében vizsgálta a vármegyei postaügy helyzetét is.

Hertelendy főispán nevéhez fűződik az ún. Nagykikindai kiváltságos kerület területének – 1876-ban történt – beolvasztása Torontál vármegye „testébe”. Az inkorporálás jelentősebb súrlódások nélkül ment végbe. Ebben nagy szerepe volt a főispán körültekintő – szerbek iránti – „diplomáciai érzékének” is. A közigazgatási változás révén Torontál vármegye területe megnövekedett, tíz települést³³ „nyert”. Így három újabb járást állítottak fel. Ez azonban nem volt hosszú életű változtatás, mivel a vármegye közigazgatását már 1877-ben, illetve 1878-ban is megváltoztatták. Előbb 12, majd 1878-tól 14 járás alá sorolták be a vármegye helységeit.³⁴

Nem kerülheti el figyelmünket a bukovinai székelyek betelepítése sem. Őket napjainkban al-dunai székelyeknek hívjuk. Betelepítésük 1883-ban indult Hertelendy József főispán hatás közreműködésével. A bukovinai székelyek 1883 előtt jobbára öt faluban – Andrásfalván (Mănești), Józseffalván (Vornicenii Mici), továbbá Fogadjisten (Iacobești), Istensegíts (Țibeni) és Hadikfalva (Dornești) településen – éltek, kitéve a helyi románság asszimilációjának. Ezért – ezt megelőzendő – az uralkodó is támogatt

ta a Délvidékre irányuló betelepítésüket. 1883 előtt a legdélebbi magyar pontok Torontálban Torontálvásárhely (Дебелѡача/Debeljača), illetve Ürményháza (Јерменовци/Jermenovci,) voltak. A térségben a szerbség dominált, jelentős német lakosság és kisebb-nagyobb szlovák, illetve román nyelvszigetek mellett. Ezért Torontál vármegye magyar vezetőségének eltökélt szándéka volt a „nemzetiségi (anyanyelvi) viszonyok” – magyar szempontból – kedvezőbb megváltoztatása. Ezért három székely települést alapítottak, ebből kettő – Hertelendyfalva (Војловица/Vojlovica) és Sándoregyháza (Иваново/Ivanovo) – Torontálban létesült. A harmadik – Székelykeve (Скореновац/Skorenovac) – a szomszédos Temes vármegye része lett.³⁵ Hertelendyfalva névadója – a telepítés előmozdításában „oroszlánrészt” vállaló – Hertelendy József főispán volt.³⁶

Hertelendy kiállt Torontál vármegye egységéért is. Az 1879. évi nagy árvíz elmosta Szegedet, ezáltal közel 60 ezer ember lett földönfutóvá. Eközben Torontál vármegye „közönsége” a vármegye 100 éves fennállásának ünnepségét egyfelől elhalasztotta, másfelől szolid ünnepségről rendelkezett. Mindezt azért, hogy anyagilag támogathassák Szeged város újjáépítését. 1883-ban azonban olyan közigazgatási törekvések jelentek meg, hogy Szeged gyorsabb fejlődése érdekében egy külön „Szeged vármegyét” alakítsanak ki. Ennek részei lettek volna Szeged városa, valamint a Bács-Bodroghoz tartozó Martonos (Мартонош/Martonoš) és Magyararkanizsa (Кањижа/Kanjiža) települések, továbbá Torontál vármegye északi részének községei. Torontál vármegyében, főképp az érintett településeken nagy tiltakozás vette kezdetét, ezért a kérdést levették a „napirendről”. Végül pedig elmaradt „Szeged vármegye” felállítása.³⁷ „Az 1879. évi nagyárvíz Szegeden közvetlenül egyetlen területi eredménnyel járt: a törvényhozás rendelkezése alapján (1880:16. tc.) a város végre magához

³³ A korábban jelentős kiváltságokkal rendelkező, szerb önkormányzatú ún. Nagykikindai kiváltságos kerület tíz települése a következő: Aracs (Vrányova), Basahíd, Jozefova, Karlova, Keresztúr (Ó-, illetve másképp Szerbkeresztúr), Kumán, Melence, Mokrin és Tarras (Tiszatarros). A térség központja Nagykikinda városa volt. GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagykikindai Kiváltságos Kerületben*. 73. p. In: HOMOKI-NAGY MÁRIA (szerk.): *FORUM. Acta Juridica et Politica, Acta Universitatis Szegediensis*. 4. évfolyam, 1. szám, Szeged, 2014

³⁴ A tizenkét járás a következő volt: Antalfalvai, Csenei, Módosi, Nagybecskereki, Nagykikindai, Nagyszentmiklósi, Pancsovai, Perjámosi, Törökbecsei, Törökkanizsai, Zombolyai és Zichyfalvi járás. Ez utóbbi idővel felvette a Bánlaki járás elnevezést. Az 1878. évi közigazgatási változtatások értelmében felállították az Alibunári és a Párdányi járásokat is.

³⁵ GALAMBOS TIBOR: *Székelykeve (Skorenovac). A falu története*. LO Press, Kovin (Kevevára), 2001, 41–47. pp.

³⁶ *Műemlékem.hu – honlap*: <http://www.muemlekem.hu/hatareset?id=2932> (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

³⁷ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 491. p., RUSZOLY JÓZSEF: *Szeged megyétől Nagy-Szegedig*. In: LENGYEL ANDRÁS (szerk.): *Szeged művelődéstörténetéből*. 4. szám. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1987, 27–28. pp.

csatolhatta Újszeged mezővárost, amelyet évtizedek óta hiába igényelt; Torontál vármegye ellenállása miatt addig húzódott. Egyébként a törvényhatósági pótdó megemelésétől tartó, különben szegedi származású lakosság körében sem volt népszerű a bekebelezés gondolata; még a képviselő-testület sem pártolta.³⁸

Hertelendy főispánsága alatt is többször sújtotta árvíz, illetve belvíz, valamint ennek következményeként éhínség a vármegye területét, illetve népét. Előbb 1881-ben, majd 1882-ben állt elő olyan kritikus állapot, hogy a vármegye vezetőinek ismét a központi kormányzattól kellett segílyt kérniük az éhínség enyhítésére. Az inség majd minden járást érintett, de a legsúlyosabb helyzet a Bánlaki járásban mutatkozott.

Az 1888-as esztendőben jelentős közigazgatási tevékenység zajlott a történelmi Magyarország számos vármegyéjének területén. Így Torontál vármegyében is végbement a törvényhatóság helységneveinek magyarosítása. Erre a célra egy hivatalos bizottságot állítottak fel, amelynek az volt a feladata, hogy az egyes települések neveit – főképp történelmi alapon – megvizsgálja, illetve a helységek vezetői véleményének meghallgatása után döntést hozzon az új névre vonatkozóan. Végül a belügyminiszter változtatásával és engedélyével Torontál vármegye közgyűlése elfogadta a törvényhatóság helységeinek magyarosított, „egyértelműsített” neveit.³⁹

Hertelendy főispán hivatali munkáját hosszasan lehetne még sorolni. Jelen esetben, terjedelmi okokból, csak a legfontosabbak kerültek – „vázlatosan” – említésre. Hertelendy foglalkozott még az ún. „überlandföldek” kérdéskörével is. Torontál vármegye alapításához kötődő „centenárium” ünnepség megszervezése, valamint a magyar nemzeti eszme terjesztése, illetve térhódítása is a nevéhez kapcsolódik. Továbbá az ő hivatali ideje alatt nyerte el végleges formáját Torontál vármegye székháza Nagybecskereken. A vármegye

gazdasági élete is beindult, melyet a közlekedés elősegítésével (pl. „vasútügy”) is próbált előmozdítani.⁴⁰ Ekkor létesítették a Nagyikinda és Nagybecskerek közötti – ma is használt – vasútvonalat.

Érdemes legalább említést tenni a nemzetiségi (anyanyelvi), illetve felekezeti viszonyok alakulásáról, továbbá a vármegye népességszámának változásáról is, mivel 1874 és 1891 között két magyar népszámlálást is tartottak hazánkban. Előbb 1880-ban, utóbb 1890-ben. A vallási adatok mellett mindkét népszámlálás már anyanyelvi adatokat is közölt. Egy „beszédese” adatot, a magyarság számát és arányát kiemelve a következőket lehet elmondani: magyar szempontból a kedvező eredmény az volt, hogy 1880-hoz képest 1890-re emelkedett a magyarság száma. Előbbi népszámláláskor – Pancsova törvényhatósági jogú város adataival együtt – 78 278 főt, utóbbi pedig 98 129 főt regisztráltak, aki magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Kedvezőtlen volt viszont, hogy az előbbi népszámláláskor mindössze 14,7%-ot, az utóbbi során pedig 16,7%-ot tett ki a magyarság a népességen belül. A szerb, valamint a német anyanyelvűek toronymagasan „vezettek”, jelentősen leszakadva követte őket a magyarság és a románság.⁴¹

Az alapvetően az uralkodóhoz hű, hosszú időn át kormánypárti Torontál vármegye számos alkalommal – személyesen Hertelendy vezetésével – fejezte ki hódolatát az uralkodóház, illetve I. Ferenc József személye iránt. Hertelendy a főrendi ház örökös tagja, továbbá a Szent István-rend kiskeresztjének tulajdonosa, valamint arany-sarkantyús vitéz is volt. Hertelendy József torontáli főispán hosszas betegség után, 1891. augusztus 31-én halt meg Marillafüdüdön (Marila), a történelmi Krassó-Szörény vármegye területén. Torontál vármegye saját halottjának tekintette, a gyászban a vármegye határain túl is többen osztoztak. Földi maradványait a családi sírboltban, Bocsáron temették el.⁴²

³⁸ RUSZOLY JÓZSEF: *Szeged megyétől Nagy-Szegedig*. In: LENGYEL ANDRÁS (szerk.): *Szeged művelődéstörténetéből*. 4. szám. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1987, 24. p.

³⁹ Erre főleg a postaügy, illetve a közlekedés miatt volt szükség. Mivel addig Magyarországon számos, azonos nevű település – pl.: Szentmiklós, Szentjános, Szentmárton stb. – feküdt, egymástól jelentős távolságra. A megkülönböztetés végett sok település nevében feltüntették a vármegye, illetve valamilyen más megkülönböztető nevet is. Továbbá több település neve a nemzetiségekre utalt, ebben a kérdésben is a magyarosításra törekedtek. Így lett például Torontál vármegye Bánlaki járásában Szókából (Soca) Karátsonyiliget vagy a Pancsovai járásban Franzfeldből (Каچارево/Kaçarevo) Ferenchalom.

⁴⁰ Hertelendy József és az őt követő zombori Rónay Jenő főispánsága alatt egyre több vasútvonal szelte át a vármegye területét. Tragikus, hogy ezek a vasútvonalak Trianon után nemhogy fejlődtek volna a délszláv, illetve a román főhatalom alatt, hanem az országhatárok meghúzása miatt hagyták őket tönkremenni.

⁴¹ *A Magyar Korona országainak 1880. évi népszámlálása*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1880, 309. p. *A Magyar Korona országainak 1890. évi népszámlálása*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1890, 614–615. pp.

⁴² *A Hertelendy család, a Hertelendyek információs honlapja*: http://hertelendy.pw/content/index.php/Hertelendy_%C3%B3zs_ef_1833_-_1891 (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

Hertelendi és vindornyalaki
Hertelendy József főispán arcképe

Forrás: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchenyi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html> (Letöltés ideje: 2018. január 27.)

II. 4. Zombori Rónay Jenő, Torontál vármegye főispánja (1891–1902)

Hertelendy főispán halálát követően zombori Rónay Jenő (1854–1921) személyében ismét egy tevékeny személyiség került Torontál vármegye főispáni székébe. Rónay neve nem volt ismeretlen a vármegye „közönsége” előtt, hiszen rokona, zombori Rónay Móric 1871 és 1873 között már betöltötte a főispáni hivatalt. Továbbá Rónay Jenő is végigjárta a hivatali ranglétrát, mielőtt Torontál vármegye főispánja lett. Az uralkodó 1891. október 8-án nevezte ki főispánnak, hivatalos beiktatására 1891. november 28-án Nagybecskereken került sor.⁴³ A beiktatási ceremónia valószínűleg igen jelentős esemény lehetett, mivel azon nemcsak Torontál vármegye „közönsége” vett részt, hanem a szomszédos Csanád és Temes vármegyék, valamint Pancsova, Szeged, Temesvár és Versec törvényhatósági jogú városok is képviseltek magukat küldöttségeik révén.⁴⁴

⁴³ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 398. p.

⁴⁴ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 498. p.

⁴⁵ FÓNAGY ZOLTÁN: *A budai vár története 1686 után. A Budapesti Történeti Múzeum honlapja*: <http://budavar.btk.mta.hu/hu/helytortenet/a-budai-var-tortenete-1686-utan.html?showall=&start=8> (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

Torontál vármegye „rég”i” székháza
(1820) Nagybecskereken

Forrás: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchenyi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html> (Letöltés ideje: 2018. január 30.)

Torontál vármegye „új” székháza
(1888) Nagybecskereken

Forrás: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchenyi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html> (Letöltés ideje: 2018. január 30.)

Rónay főispánsága is bővelkedett kiemelkedő eseményekben. Mindjárt 1892-ben a koronázási jubileum tartotta lázban az ország lakosságát. Ebben az évben, június 8-án⁴⁵ volt 25 éve annak,

hogy I. Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázták. Torontál vármegye az ünnepségek mellett hódoló küldöttséget is menesztett az uralkodó elé Budára, és ott hódoló föliratot adtak át a deputáció képviselői. A küldöttség vezetője maga a főispán, zombori Rónay Jenő volt.⁴⁶ Szintén 1892-ben emlékezett meg Torontál vármegye az 1848. március 15-én történt eseményekről. Habár ez volt az első hivatalos ünneplés, az 1893. évi nagyobb jelentőségű megemlékezésre sikeredett. Ekkor a soknemzetiségű Nagybecskerek városának középületeit magyar nemzeti színekbe öltöztették.⁴⁷ Jelentős eseményekben később sem volt hiány, hiszen Magyarország 1896-ban ünnepelte fennállásának millenniumát. Az országos események mellett Torontál vármegye is igyekezett méltó módon megemlékezni a ritka eseményről. Általában templomszenteléseket, középületek létesítését, kórházak megnyitását, illetve emlékfák ültetését kapcsolták a rendezvénysorozathoz.⁴⁸

Sajnos a gyászos megemlékezések sem maradtak el. Előbb Kossuth Lajos halálhíre rázta meg az országot, illetve a vármegye lakosságát. A „turini remete” 1894. március 20-án halt meg.⁴⁹ Halálhírét már másnap a Torontál folyóirat különkiadása közölte. Kossuth tiszteletére Torontálban rendkívüli megyegyűlés volt, valamint az elrendelt nyolcnapos, országos gyász idején semmiféle mulatságot sem tartottak. A vármegye „közönsége” részvétét fejezte ki a gyászoló család felé. A jeles történelmi személyiség temetésén Torontál vármegye küldöttsége is képviseltette magát.⁵⁰ Négy év múlva, 1898. szeptember 10-én Genfben egy olasz anarchista megölte az uralkodó feleségét, Erzsébet királynét. Torontál vármegye – akárcsak az egész ország – ismét gyászba borult. A részvétfelirat megküldésén kívül (különösen a temetés napján, 1898. szeptember 17-én) megyeszerte gyászmiséket, to-

vábbá – a főispán megható beszéde mellett – számos megemlékezést tartottak. A népszerű királyné tiszteletére Torontálban is emlékfákat, illetve köztéri szobrokat, valamint emlékműveket létesítettek. Zombolyán például a kórház nevéadója Erzsébet királyné lett.⁵¹

Rónay főispánsága sem volt mentes az árvizek, illetve a belvizek pusztításaitól. Előbb 1895-ben, utóbb 1897-ben volt súlyos a helyzet. A kettő közül az 1895. évi volt a jelentősebb. Főképp a tavaszi esőzések miatt emelkedett meg előbb a Moravicza-csatorna vízszintje. A gát átszakítása után elmosta Nagymargittát (Маргита/Margita). Majd a Béga és az Óbéga fenyegette a vármegye településeit. Idővel Bókát (Бока/Boka) is elöntötte a víz, majd Tamáslaka (Томашевац/Томашевач) lakóit is menekíteni kellett. A vármegye nyugati határán a Tisza folyó és a Duna folyam is fenyegette a torontáli településeket. Felső- és Alsóaradit (Арадац/Aradac), valamint Szerb- és Németelemért (Елемир/Elemir), illetve a nagybecskereki határt is elérte a víz. Délen először Borcsa (Борча/Borča), utána Bárányos (Овча/Ovča) lakosait is Zimonyba (Земун/Zemun) kellett költöztetni. Mindeközben Rezsőháza (Книћанин/Knićanin) is víz alá került, majd Nagybecskerek egyes utcáiban is megjelent az víz. Az 1897-es esztendő tavaszán, illetve nyarán főképp az Alibunári és Bánlaki járások településeit öntötte el az ár- és belvíz. Mindkét természeti csapás idején a vármegyei hatóságok erőn felül dolgoztak a mentés elősegítésén, ennek ellenére jelentős károk keletkeztek.⁵²

Rónay főispán 1902 elején mondott le hivataláról. Az uralkodó 1902. február 16-án mentette fel az állásából. Az évtizedes hivatalviselés végén a főispán belefáradt a politikai támadásokba. 1899-ben egy fővárosi napilap folytatott lejárató hadjáratot ellene. Ekkor Torontál vármegye ne-

⁴⁶ RÓNAV ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 402. p.

⁴⁷ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 499. p.

⁴⁸ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 501–502. pp.

⁴⁹ IFJ. REISZIG EDE: *Bars vármegye története.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Bars vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1903, 495. p.

⁵⁰ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 499–500. pp.

⁵¹ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 503. p.

⁵² HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 500, 502. pp.

messége és a hivatalnokréteg kiállt a népszerű főispán mellett.⁵³ Később, 1901/1902-ben egy országos méretű botrányra terebélyesedett esemény vezetett a főispán lemondásához. Az árkodi (Јарковац/Jarkovac) takarékpénztár „bedőlésével” az ott elhelyezett 32 ezer korona közpénz „elveszett”. A belügyminiszter rendeletére a Kaffka László miniszteri tanácsos vezetésével vizsgálódó bizottság a központban nem, de több járásban is mulasztásokat fedezett fel. Habár a főispán személyét az ügy közvetlenül nem érintette, de a hivatalnokok (pl. szolgabírák) ellen elrendelt fegyelmi vizsgálatok és az országossá duzzadt botrány „elkedvtelenítették”, ezért lemondott hivataláról.⁵⁴ Feltehetően ezt akarta elérni a vizsgálat. Rónay főispán vesztét tevékeny élete okozta, mellyel mindenáron Hertelendy főispán munkáját akarta folytatni. Már fiatal kora óta csak Torontál vármegye előmozdításáért küzdött. Élete – Hertelendy József főispán életrajzának és munkásságnak ismertetése mellett – külön tanulmányt érdemelne. Jelen esetben álljon itt csak annyi, hogy a Torontált átszelő vasútvonalak jó részét Rónay hivatali ideje alatt építették ki. Így főispánságának időszakához kapcsolódik a Nagybescskereket Pancsovával (Панчево/Pančevo) összekötő – jelenleg is működő – vasútvonal, továbbá a Szeged – Karlova (Ново Милошево/Novo Miloševo), a Temesvár (Тимишоара) – Módos (Јаша Томић/Jaša Tomić), a Valkány (Valcani) – Varjas (Varias), a Torontálszécsány (Сечањ/Sečanj) – Alibunár (Алибунар/Alibunar), a Zombolya (Jimbolia) – Nagybescskerek (Зрењанин/Zrenjanin), a Torontálszécsány – Nagymargita (Маргита/Margita), a Nagymargita (Маргита/Margita) – Versec (Вршац/Vršac), a Párdány (Међа/Međa) – Zombolya (Jimbolia), valamint a Számos (Самош/Samoš) – Antalfalva (Ковачица/Kovačica) közötti vasútvonalak létesítése. Emellett a híres torontáli szőnyeg készítését és kereskedelmét is elősegítette. Pártolta továbbá a kulturális életet is, így főképp a színjátszás előmozdítására tett jelentős lépéseket. Sajnos ez utóbbi törekvése a szűkös anyagiak miatt nem tudott teljes egészében megvalósulni. Sokat tett a

lóverseny, illetve az evezés kapcsán a sportért is. Torontál vármegyében a vöröskeresztegyletek is neki köszönhetik megmaradásukat. A vármegyét érintő különféle csapások (árvizek, éhínség, tűzvész, stb.) következményeinek elhárításért hatalmas erővel küzdött. Érdemeit hosszasan lehetne sorolni.⁵⁵ Nem csoda, hogy voltak, akiknek a főispán sikerei „szúrták a szemét”.

Rónay a magánéletben sem volt sokkal szerencsésebb. Még fiatal korában, amikor úszni tanult, a Maros folyóból kellett kimenteni, ez az élmény élete végéig elkísérte. Bár az evezés szerelmese volt, később csakis egy parafából készült övvel volt hajlandó vízre szállni. Szintén gyermekkorában egy vadászaton vett részt, ahol rokona, a nála valamivel idősebb, látássérült Rónay Dezső sörétes puskával meglőtte. Bal kezét és bal arcát találták el az apró sörétek; az orvos a bal füléből és kezéből néhány sörétet nem tudott kiszedni, így azok egész életében benne maradtak.⁵⁶ Az igazi tragédiák viszont idősebb korában érték. Legfiatalabb fia, a bécsi Theresianumban tanuló Miklós mindössze 12 évesen, 1912. november 15-én „kíváncsiságtól hajtva” öngyilkos lett, felakasztotta magát. Állítólag egy könyvet olvasott, melyben az akasztásos halálról esett szó, és ennek borzongató „élményéről” kívánt meggyőződni. Egy iskolatársa próbálta lebeszélni, de nem sikerült eltántorítani. A fiatal Miklós zsebkendőjével egy ruhafogasra kötötte fel magát. Másik fia, Rónay Dénes az első világháborúban katonaként orosz fogságba került, és egy szibériai fogolytáborba hurcolták, ahonnan – állítólag – megszökött, viszont ezt követően semmit sem tudtak róla. Feltehetően megölték. A szülők hiába kutattak fiuk után, nem sikerült semmit sem kideríteniük a fiatalember eltűnéséről. Rónay Jenő utolsó éveiben – az időközben szerb megszállás alá került – Kiszomborban élt. Az 1921-es esztendő elején betegeskedni kezdett, de a szerb megszállás miatt még a szomszédos Makóról sem lehetett orvost hívni. A szerbektől kellett kérelmezni, hogy elhagyhassa Kiszombort, és Szegedre vihessék a közben súlyosan legyengült beteget. Hosszú ideig várakoztatták, mire megérkezett az engedély. Családja Szegedre vitte, így

⁵³ Rónay Elemér visszaemlékezéséből vannak információink a kényes ügyről, de nem dönthető el pontosan, hogy ki állt a lejárata mögött. Többen Dániel László alispánra gyanakodtak. RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 415–419. pp.

⁵⁴ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig.* In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 504–507. pp.

⁵⁵ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 403–404, 424–425, 426. pp.

⁵⁶ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 383. p.

az ottani kórházban halálozott el belső vérzés következtében. Földi maradványait 1921. május 1-jén szállították haza, Kiszomborra, majd május 4-én a helyi temetőben található – ma is álló – Rónay-mauzóleumban helyezték örök nyugalomra.⁵⁷ Így végezte egy igaz ember, aki mindenkor szűkebb pátriájáért élt és dolgozott.

Zombori Rónay Jenő főispán arcképe

Forrás: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchenyi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html> (Letöltés ideje: 2018. január 27.)

A kiszombori Rónay-kastély napjainkban (2017)

Forrás: saját fénykép

I. 5. Bethleni gróf Bethlen Miklós, Torontál vármegye főispánja (1902)

Rónay Jenő főispán távozásával új főispán került Torontál vármegye élére, bethleni gróf Bethlen Miklós (1860–1904) személyében. Bethlen Miklós édesapja, gróf Bethlen József 1854-ben vette feleségül Leiningen-Westerburg Károly (1819–1849) tábornok, aradi vértanú özvegyét, Sissányi Erzsébetet. Ezáltal Torontál vármegyében, Törökbecsén (Нови Бечеј/Novi Bečej) lett birtokos. Bethlen József 1867 és 1872 között Torontál vármegye alispánja volt, elszegényedése miatt azonban lemondott alispáni hivataláról. Feleségétől négy gyermekük született, közöttünk bethleni gróf Bethlen Miklós.⁵⁸

Bethlen előbb – 1895-ben – törökbecsei főszolgabíró lett, majd 1897. április 29-én vármegyei főjegyzővé léptették elő. Ezt az állást sem sokáig tölthette be, mivel I. Ferenc József már 1898. november 6-án az erdélyi Hunyad vármegye főispánjává nevezte ki.⁵⁹

Bethlen Miklós mindössze 1902-ig lehetett Hunyad vármegye főispánja, mivel I. Ferenc József 1902. április 6-án Torontál vármegye főispánjává nevezte ki. Erről a tényről már 1902. április 8-án értesítették a vármegye „közönségét”. Bethleni gróf Bethlen Miklós beiktatásáról a Borovszky Samu-féle Magyarország vármegyei és városai című kötet sorozat Torontál vármegye című monográfiája a következőket közölte: „Az új főispánt, június 5-én, Tallián Emil törökkanizsai főszolgabíró fogadta Szegeden s innen kezdve valóságos diadalmenet volt az útja Nagybecskerekig, hol a pályaudvaron a polgármester üdvözölte. A székház kapujában a központi főszolgabíró, a díszteremben pedig, a tisztikar élén, az alispán fogadta üdvözlő beszéddel. Másnap, június 6-án, volt az ünnepi beiktatás, a melyen a főispán az esküt letette, mely után Vinczehidy Ernő dr. főjegyző, intézett hozzá nagyhatású beszédet. A közgyűlés után a hatóságok és egyesületek küldöttségét fogadta, melyet díszlakoma követett.”⁶⁰ Bethlen főispánsága idején egy drámai esemény történt. Torontál vármegye díszes székházá-

⁵⁷ RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok* 30. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012, 479, 483–484, 502–514. pp.

⁵⁸ LUKINICH IMRE: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, Budapest, 1927, 512–513. pp.

⁵⁹ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 501, 502, 504. pp.

⁶⁰ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 507. p.

nak tetőszerkezete, illetve homlokzata – 1902. július 3-án egy tűzvész következtében – porig égett, a vármegyeház tornya beomlott, a díszterem mennyezete két helyen is beszakadt. A helyi, valamint az Écskáról (Ечка/Ечка) és Melencéről (Меленци/Melenci) érkező tűzoltók a szeles idő miatt alig tudták a tüzet megfékezni. Többen megsérültek, az anyagi kár jelentős volt. A vármegyeház felújításáig a nagybecskereki városházán ülésezett a megyei közgyűlés.

Bethlen Miklós az egyik legrövidebb ideig hivatalban lévő torontáli főispán volt, mivel egyre súlyosbodó betegsége miatt, egészségügyi állapotára tekintettel az uralkodó még 1902. november 27-én felmentette állásából. Ezt követően Bethlen Miklós visszavonult. Mindössze 44 évesen, 1904. december 14-én halálozott el Budapesten.⁶¹

II. 6. Dellimanics Lajos, Torontál vármegye főispánja (1902–1906, 1910–1917)

A Dellimanics család címeres nemesi levelét 1747. július 24-én nyerte el Mária Terézia magyar királynőtől. A nemesi levél kihirdetése 1747. december 12-én történt a család korábbi lakóhelyén, a történelmi Verőce vármegyében.⁶² A Dellimanicsok 1801-ben költöztek át Torontál vármegye területére. Ennek oka az volt, hogy a zágrábi püspök, Verhovácz Miksa a billédi uradalmat nyerte el kárpótlásul a katonai határőrvidék számára lefoglalt horvátországi birtokaiért. A püspök a billédi uradalomhoz tartozó Kécsa (Kőcse) települést haszonélvezeti jogával – más famíliák mellett – a Dellimanics családnak adta. A család akkori feje, Dellimanics György 1820. augusztus 1-jén hirdette ki nemességét Torontál vármegyében, Verőce vármegye bizonyítványa alapján.⁶³ A Dellimanics család egyik leghíresebb tagja dr. Dellimanics Lajos (1861–1922), aki 1890 és 1895 között a Csenei járás főszolgabírája volt, majd 1895 és 1902 között Torontál vármegye alispáni, végül 1902 és 1906, valamint 1910

és 1917 között Torontál vármegye főispáni hivatalát töltötte be.⁶⁴ Birtokai Kőcsén (Checea) feküdtek.

Dellimanics Lajos első főispánsága 1902. november 27-én indult, amikor I. Ferenc József a súlyos betegséggel küzdő bethleni gróf Bethlen Miklóst felmentette főispáni hivatalából. Az új főispán beiktatására 1902. december 29-én került sor Nagybecskerekén.

Első főispánságát az obstrukció kérdésköre hatotta át. Magyarországon az 1900-as évek elejének politikai életét a kormánypárt és az ellenzék közötti, egyre válságosabbá vált szembenállás határozta meg. Az ellenzék az obstrukció eszközével élt, vagyis a magyar parlament döntési folyamatát jogszerű, de nagyon hosszú ideig tartó ún. „áltevékenységgel” hátráltatta. Ennek feloldására – gróf Tisza Istvánnal az élen – megkezdődött a küzdelem az obstrukció visszaszorítására, amelyet az ellenzék erélyes felháborodása követett. A kormánypárt és az ellenzék közötti vita a vármegyék szintjére is eljutott. Torontál vármegyében kezdetben a kormánypárt dominált, idővel azonban az ellenzék is megerősödött. Ennek folyamánként Dellimanics Lajos lemondásra kényszerült hivataláról. Leköszönése után az ellenzéki oldal embere, az alkotmánypárti kislapási Botka Béla került a főispáni székbe. Országos szinten szintén a korábbi ellenzék került hatalomra. Bukásuk után tért vissza Dellimanics Lajos másodszor a vármegye élére. Az I. Ferenc József által kinevezett Dellimanicsot 1910. március 7-én iktatták be hivatalába. Második hivatali működése már az első világháború időszakába hajlott. Ebben a ciklusában – 1910-ben – tartották az utolsó magyar népszámlálást, amely az egész történelmi Magyarország területére kiterjedt. Ekkor 210 önálló települése, továbbá két rendezett és egy törvényhatósági jogú városa volt a vármegyének. Torontál vármegye népessége (Pancsova adataival együtt) 615 151 főt számlált, ebből 199 750 fő (32,5%) volt szerb, 165 779 fő (26,9%) német, 128 405 fő (20,9%) magyar, 86 937 fő (14,1%) román és 34 280 fő (5,6%) egyéb anyanyelvű személy.⁶⁵

⁶¹ LUKINICH IMRE: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, Budapest, 1927, 513. p.

⁶² KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok. III. kötet (Caballini–Ezbar)*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912, 278. p.

⁶³ REISZIG EDE: *Torontál vármegye nemes családai*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 539. p.

⁶⁴ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 507. p.

⁶⁵ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. A népesség főbb adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912, 372–373. pp.

Dellimanics Lajos főispán fényképe

Forrás: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchenyi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html> (Letöltés ideje: 2018. január 27.)

Dellimanics Lajos úrilaka Kurjácska-pusztán

Forrás: BOROVSZKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchenyi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html> (Letöltés ideje: 2018. január 27.)

II. 7. Steuer György, Torontál vármegye főispánja (1917–1918)

Steuer György személye kissé „kilóg” a torontáli főispánok 1867 és 1918 közötti, „harmadik korszakának” sorából. Nem tartozott az előkelő torontáli nemesi családok tagjai közé, még csak Torontál vármegye szülöttje sem volt. Ezek a tények meghatározták „kérészeletű” hivatalviselését is.⁶⁶

Steuer György 1875. augusztus 14-én született a történelmi Bács-Bodrog vármegye területén, Palona (Плавна/Plavna) nagyközségben. Édesapja német („sváb”), édesanyja magyar származású volt. Habár ún. „vegyes házasságban” született, mégis a történelmi Magyarország elkötelezett híve volt, aki tudta, hogy a nemzetiségek közötti igazságtalanságok sosem orvosolhatók további túlkapásokkal. Ez a hozzáállása, továbbá „szociális érzékenysége” is kiemelte a torontáli főispánok sorából. Habár jómódú, középirtokos családból származott, sosem felejtett el a szegényebb néprétegek érdekében eljárni.⁶⁷

Középiskoláit – a történelmi Bács-Bodrog vármegye székhelyén – Zomborban (Зомбор/Sombor), valamint – a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozó – Kalocsán végezte. Egyetemi – jogi – tanulmányait a fővárosban, Budapesten folytatta. Családi kapcsolatai nem voltak, ezért csak saját szorgalmára és munkájára támaszkodhatott. Pályáját 1900-ban minisztériumi fogalmazóként kezdte, majd egyre magasabbra emelkedett a hivatali ranglétrán. Idővel, 1907-től a Délvidéki Gazdasági Egyesület elnöke lett. Hivatali működésének csúcspontja volt, mikor az Esterházy-kormány megbízásából 1917-ben Torontál vármegye főispánjának nevezték ki. „Pacifista” politikája miatt azonban gyorsan leváltották, ezért nem tudott hivatalviselésében maradandót hátrahagyni. Nem segítette munkáját az sem, hogy Torontál vármegye fő- és középnemessége „dacosan” elfordult tőle, mivel nem közülük származó személyt jelöltek a vármegye élére. Ezzel szemben a nemzetiségek, főképp származása révén a németek (svábok) között népszerű volt.⁶⁸ Steuer munkásságának, illetve jelentőségének megítélése jórészt független a Torontál vármegyei szerepvállalásától. Bár államtitkári pozíciót is betöltött, de mégis mint az agrárpolitika teore-

⁶⁶ SZ. SZIGETHY MIKLÓS: *Steuer György*. Politikai Szemle, 3. évfolyam, Szeged, 1944, 40. p.

⁶⁷ KALAPIS ZOLTÁN: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. III. kötet (P–Zs)*. Forum Könyvkiadó, 2003, 143. p.

⁶⁸ SZ. SZIGETHY MIKLÓS: *Steuer György*. Politikai Szemle, 3. évfolyam, Szeged, 1944, 40. p.

tikusa, agrár-szociálpolitikai szakíró, illetve a Magyar Munkás folyóirat szerkesztője „futott be”. Kiállt a szegény sorsú paraszti réteg, különösen a kubikosok mellett. Megdöbbenéssel tapasztalta, hogy Magyarországon az agrárpolitika meglehetősen „antiszociális”, vagyis a gazdagokat még gazdagabbá tette, a szegények viszont továbbra is nincstelenek maradtak. Steuer György volt az egyik, aki a két világháború között, illetve a második világháború elején felhívta a figyelmet mind a jugoszláv, mind a magyar túlkapásokra. Az előbbi esetében a „dobrovoljac” falvak létesítésének hibás gondolata, az utóbbi esetében ezen helységek lakosainak kitelepítése kapcsán figyelmeztetett: a magyar és szerb nemzetiségek közötti sérelmeket nem lehet további sérelmekkel orvosolni. A második világháború vége (1944), illetve az azt követő időszak (1945–1948) ezt bebizonyította. Ekkor már Steuer György nem élt; 1943. január 11-én, 68 éves korában szülőfalujában – az akkor ismét Magyarországhoz tartozó –, Palonán elhalálozott.

II. 8. Kislapási Botka Béla, Torontál vármegye főispánja (1906–1910, 1918)

Botka Béla (1861–1923)⁶⁹ két alkalommal (1906–1910, illetve 1918) töltötte be Torontál vármegye főispáni hivatalát, továbbá öt tekinthetjük Torontál vármegye utolsó magyar főispánjának is.

A Botka nemesi család középkori eredetű, a Felvidékről, Nyitra vármegyéből származik. Az 1754 és 1774 között végbement nemesi összeírásokban kislapási (Malý Lapáš) birtokosokként vannak feltüntetve. Ebben az időszakban a család már a „kislapási” előnevet használta. A familia tagjai a későbbiekben – a 18. század második felében, illetve a 19. század elején – más vármegyék, így Csongrád, Bács-Bodrog, valamint Torontál vármegyék területén is letelepedtek.⁷⁰ A család egyik leghíresebb tagja, kislapási Botka Béla Torontál vármegye főispánja volt.

Botka kezdetben Torontál vármegye Bánlaki járásában a fősolgabírói tisztséget töltötte be, ezt a hivatalt először 1889-től, majd pedig 1895-

től látta el. Torontál vármegye közgyűlése 1899. május 15-én vármegyei főjegyzővé választotta meg. Ezt követően, 1901-től Torontál vármegye országgyűlési képviselője lett. Dellimanics Lajos torontáli főispán lemondását követően I. Ferenc József 1906-ban nevezte ki először Torontál vármegye főispánjává. A beiktatási ceremóniát 1906. június 16-án tartották Nagybecskerekén. A küldöttségek tisztelgése után díszlakomát rendeztek az új főispán tiszteletére.

Első főispánsága idején több érdekes, illetve drámai esemény is történt Torontál vármegye területén. Először II. Rákóczi Ferenc, a „nagyaságos fejedelem” hamvainak hazahozatala hozta lázba a vármegyét. *„Rákóczi hamvainak hazahozatalakor, [1906.] október 27-én az egész vármegye, a törvényhatósági határozat értelmében lobogódíszben úszott, zúgtak mindenfelé a harangok és az iskolákban ünnepségeket tartottak. A törvényhatósági bizottság ünnepe Nagykikindán volt, hol a városháza nagytermében este 7 órakor díszgyűlést tartottak. [...] Innen a vármegye és a város vezetői és a közönség hosszú menetben, zeneszó mellett indult ki a vasúti állomásra. A vonat, melyet az ország határán Botka Béla fő- és Jankó Ágoston alispán együtt fogadott az ország küldöttségével, Torontálban először Zsombolyán állott meg és öt percznyi időzés után, mely alatt a koporsót beszentelték és megkoszorúzták, fél 10 órakor érkezett Nagykikindára. Itt újra beszentelték a hamvakat s a vármegye koszorúját a főjegyző, Nagykikindáét Bogdán Zsivkó dr. polgármester tette le. Torontál a budapesti és kassai temetési ünnepségeken is képviseltette magát.”*⁷¹

A következő esztendőben, 1907 májusában jelentős árvíz pusztított Rezsőházán (Книћанин/Kničanin), továbbá Borcsa (Борча/Borča) és Bárányos (Овча/Ovča) nagyközségek területén is, mindenhol jelentős károkat okozva.

Az árvíznél is jelentősebb esemény kezdődött 1903-tól. Az egész ország területét sújtó kivándorlási hullám, amelynek keretében tömegek vándoroltak az Egyesült Államok területére a jobb megélhetés, illetve a vagyonszerzés végett. Erről Borovszky Samu monográfiája a következőket jegyezte le: *„A nagyobb mérvű kivándorlás 1903-ban kezdődött s ez évben – az alispánnak*

⁶⁹ A Petőfi Irodalmi Múzeum honlapja: <https://opac-nevter.pim.hu/search/-/search/clearform> (Letöltés ideje: 2018. január 31.)

⁷⁰ REISZIG EDE: *Torontál vármegye nemes családjai*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 537. p.

⁷¹ HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 511. p.

1908. évi összeállítás szerint – kiadtak 192 útlevelet 262 személyre. 1904-ben augusztus 1-ig 900 személy kapott útlevelet. Ekkor lépett életbe a kivándorlási törvény, mely a kivándorlást tetemesen előmozdította s innen kezdve az év végéig 5087 személy váltott útlevelet. 1905-ben 9934, 1906-ban 14.606 és 1907-ben 25.079 személy vándorolt ki. Ekkor a kivándorlási kedv megint csappant. Ezzel szemben a visszavándorlás 1905-ben 632, 1906-ban 1070 és 1907-ben 2403. A kivándorlásnak – melynek hatása főként a gazd. munkáviszonyokon érzik – nem annyira a szegénység, mint inkább a pénzszerzési vágy s nem a legszegényebbek, hanem a műveltebb németek kezdték meg. A magyar ritkábban tér vissza, de a német és a szerb igen, mihelyt pénzt gyűjtött.”⁷²

Kislapási Botka Béla első főispánsága 1910. február 8-án fejeződött be, amikor I. Ferenc József magyar uralkodó állásából felmentette. Helyébe ismét Dellimanics Lajos lépett. A leköszönő Botkától 1910. február 14-én búcsúzott el Torontál vármegye tisztikara.

Kislapási Botka Béla, Torontál vármegye főispánja 1910 körül

Forrás: *Old Zrenjanin/Stari Zrenjanin/Nagybecskerek régen* – honlap: <http://old-zrenjanin.blogspot.hu/2011/11/botka-bela-ca1910.html> (Letöltés ideje: 2018. január 24.)

⁷² HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912, 511–512. pp.

⁷³ MÁK FERENC: *Magyarok a Vajdaságban. 1918–1945. Kronológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2013, 14., 19. pp.

⁷⁴ BÁNLAKY JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme. XXIV. kötet*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1942. Elektronikus elérhetőség (Arcanum Adatbázis Kft., 2001): http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_2410.jpg (Letöltés ideje: 2018. január 24.)

Botka Béla második főispánsága roppant rövidre sikeredett. A leköszönő Steuer György helyére érkezett 1918 második felében, és 1918. november 3-án már lemondott tisztségéről. A lemondásával egy időben megválasztott Magyar Nemzeti Tanács mindössze 1918. november 25-26-ig maradt a helyén. Feloszlását követően a városi vezetőséget is elbocsátották Nagybecskerekén. Ezekben a napokban hatalmas fejetlenség uralkodott Torontálban, így Nagybecskerekén is. Volt, ahol még a magyar közigazgatás működött, de egyre több helyen a szerbek vették át az irányítást. Végül, 1918. december 4-én a délszlávok Torontál vármegye főispánjának a Melencén (Меленци/Melenci) született Slavko Županskít (1880–1959) nevezték ki.⁷³ Mindeközben a délszlávok fegyveresen is nyomatékokat adtak akarataiknak, garázdálkodásaiknak pedig messze híre ment. A délszláv Duna hadosztály alakulatai 1918. november 10-én elfoglalták Pancsovát, majd november 13-án Torontál vármegye székhelyét, Nagybecskereket, végül, november 20-án, Zombolya elfoglalása után továbbnyomultak a Maros folyó vonaláig.⁷⁴ Torontál vármegye ettől kezdve gyakorlatilag elveszett Magyarország számára.

Botka Béla egykori kastélya Ólécen, napjainkban (2016)

Forrás: saját fénykép

Torontál vármegye utolsó magyar főispánjának, Botka Bélának későbbi sorsa szinte kísértetiesen egybecseng a történelmi Magyarország,

így Torontál vármegye bukásával. Igazi „dzsentrí” vég az övé. Botka Béla Ólécen (Стари Лец/Stari Lec) volt birtokos. A falu határában 1904-ben építtette neogótikus, téglalap alaprajzú kastélyát, melyet gyönyörű park vett körül. „A helyi hagyomány szerint az egykori földbirtokos, Botka Béla az I. világháború után birtokának tőle el nem tulajdonított részét kártyán elveszítette, így ez a nagybecskereki bank kezelése alá került. Amikor

felesége, Emma megtudta, hogy vagyonukat elveszítették, a kastély bástyájáról a mélybe vetette magát. Az épületet a banktól Franz Mein vette meg leánya számára, aki Milan Kapetanovhoz ment hozzá. Ettől kezdve Kapetanovónak nevezték a kastélyt. [...] A helyiek szerint egyedül Botka Emma tér vissza fehér galamb alakjában minden év augusztus 2-án éjjel.”⁷⁵

⁷⁵ FOLBERTH PÉTER – GÁSPÁR KATALIN: *Vajdaság 100 csodája – Rejtőzködő értékek nyomában*. Totem Plusz Kiadó, Budapest, 2006, 67. p., PODHORÁNYI ZSOLT: *Mesélő délvidéki kastélyok*. Szobek Bt., Budapest, 2011, 224–225. pp.

III. 1. Felhasznált nyomtatott irodalom

A Magyar Korona országainak 1880. évi népszámlálása. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1880

A Magyar Korona országainak 1890. évi népszámlálása. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1890

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. A népesség főbb adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912

BOGLYUB, ALEXICH: *Torontál vármegye története. 1779–1867*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912

DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. III. kötet (Éhi–Gar)*. Szent István Társulat, Budapest, 1997

DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. VII. kötet (Klacs–Lond)*. Szent István Társulat, Budapest, 2002

DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. XIII. kötet (Szentl–Titán)*. Szent István Társulat, Budapest, 2008

FOGARASY ATTILA: *A Karátsonyi család története, 2. rész, Erdélyi Örmény Gyökerek*, Budapest, 18. évfolyam, 211. szám, 2014. szeptember

FOLBERTH PÉTER – GÁSPÁR KATALIN: *Vajdaság 100 csodája – Rejtőzködő értékek nyomában*. Totem Plusz Kiadó, Budapest, 2006

GALAMBOS TIBOR: *Székelykeve (Skorenovac). A falu története*. LO Press, Kovin (Kevevára), 2001

GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas nagy lexikona. IV. kötet (Burgos–Damjanich)*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893

GYÉMÁNT RICHÁRD: *Nemzetiségi és felekezeti viszonyok a Nagyikindai Kiváltságos Kerületben*. In: HOMOKI-NAGY MÁRIA (szerk.): *FORUM. Acta Juridica et Politica, Acta Universitatis Szegediensis. 4. évfolyam, 1. szám*, Szeged, 2014

HALMÁGYI PÁL: *Csanád és Torontál vármegye tisztviselői. 1779–1944. A Makói Múzeum Füzetek 100.*, Makó, 2001

HARASZTHY LAJOS: *Torontál vármegye története 1867-től a mai napig*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912

KALAPIS ZOLTÁN: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból. III. kötet (P–Zs)*. Forum Könyvkiadó, 2003

KALSAN, VLADIMIR: *Adalékok a Muraköz történetéhez*. In: RADICS KÁLMÁN (szerk.): *Vármegyéik és szabad kerületek I–II*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 27. szám, Debrecen, 2001

KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok. III. kötet (Caballini–Ezbar)*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1912

LUKINICH IMRE: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum Rt. Könyvnyomdája, Budapest, 1927

MÁK FERENC: *Magyarok a Vajdaságban. 1918–1945. Kronológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2013

NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. kötet*. Kiadja Ráth Mór, Pest, 1859

PODHORÁNYI ZSOLT: *Mesélő délvidéki kastélyok*. Szobek Bt., Budapest, 2011

IFJ. REISZIG EDE: *Bars vármegye története*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Bars vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1903

REISZIG EDE: *Torontál vármegye nemes családai*. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912

RÓNAY ELEMÉR – GILICZE JÁNOS – MAROSVÁRY ATTILA: *A zombori Rónay család története. Dél-alföldi Évszázadok 30*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2012

RÓZSA GÁBOR: *A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949)*. Statisztikai Szemle, 95. évfolyam, 11–12. szám, KSH, Budapest, 2017

RUSZOLY JÓZSEF: *Szeged megyétől Nagy-Szegedig*. In: LENGYEL ANDRÁS (szerk.): *Szeged művelődéstörténetéből. 4. szám*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1987

SZ. SZIGETHY MIKLÓS: *Steuer György*. Politikai Szemle, 3. évfolyam, Szeged, 1944

III. 2. Felhasznált elektronikus irodalom

A Hertelendy család, a Hertelendyek információs honlapja: http://hertelendy.pw/content/index.php/Hertelendy_Miksa_1792_-_1864

BÁNLAKY JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme. XXIV. kötet.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1942. Elektronikus elérhetőség (Arcanum Adatbázis Kft., 2001):

http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/images/banlaky-big_hadtortpic_2410.jpg

BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1912. Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Elektronikus Könyvtár, elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/14.html>

Ezer év törvényei. Kiadja a Wolters Kluwer Kft. Elektronikus elérhetőség:

<https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5599>

FÓNAGY ZOLTÁN: *A budai vár története 1686 után.* A Budapesti Történeti Múzeum honlapja:

<http://budavar.btk.mta.hu/hu/helytortenet/a-budai-var-tortenete-1686-utan.html?showall=&start=8>

Köztes-Európa Térképgyűjtemény, Erdélyi Magyar Adatbank:

<http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=57>

Műemlékem.hu – honlap:

<http://www.muemlekem.hu/hatareset?id=2932>

Népszámlálás, 2001, Központi Statisztikai Hivatal: <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/fogalmak/062.html>

Old Zrenjanin/Stari Zrenjanin/Nagybecskerek régen – honlap:

<http://old-zrenjanin.blogspot.hu/search/label/Zombori%20R%C3%B3nay%20M%C3%B3ric>

A Petőfi Irodalmi Múzeum honlapja:

<https://opac-nevter.pim.hu/search/-/search/clearform>

TARJÁN M. TAMÁS: *Kitör a szárd-francia-osztrák háború. 1859. április 28.* RubiconONLINE:

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1859_aprilis_28_kitor_a_szard_francia_osztrak_haboru/

VARGA E. ÁRPÁD: *Erdélyi népszámlálás, 1850. Korunk*, 1997. november. Elektronikus elérhetőség:

<http://korunk.org/?q=node/6183>

